

Finn Arler

Skitser til Aftenlandets anatomi

Historieskrivning er ikke og kan ikke være objektiv. Den fordrer et udkast af historietolkeren. Et udkast, der igen er knyttet til konfliktfelter, historietolkeren bevidst eller ubevidst aflæser i sin samtid. Dette forhold er ikke mindst tydeligt, når den nyere historie skal beskrives. Omvendt har forståelsen af samtidens problemer sit ophav i tolkningen af den historie, de udspringer af og indgår i. I nærværende artikel forsøges vist, hvor intim sammenhængen er, idet tre skitser til vesterlandets nyere historie fremlægges. Skitser, der på samme tid aflæser og påvirker historiens konfliktlinier – med vidt forskellige politiske implikationer.

1.

”Man tror den mest kaldet til at fremstille et Moment af Fortiden, hvem dette slet ikke angår. Men kun den, der bygger med på Fremtiden, begriber hvad Fortiden var, og kun omdannet til Kunstværk kan Historien vedligeholde eller endog vække Instinkter” (Georg Brandes).

Ingen historisk periode er så grundigt belyst som de sidste 2-, 4- eller om man vil: 600 års europæiske historie – med samt dens dønninger i resten af verden. Selve ønsket om en grundig belysning er faktisk en ikke uvæsentlig del af denne historie. Stod objektivistiske opfattelser af historieskrivningens kunst til troende, kunne man således forvente, at den nyere histories store linier – på grundlag af det omfattende informationsmateriale – måtte være mulige at bestemme forholdsvis entydigt. At alene beskrivelser en detail stod tilbage.

Sådan er det bare ikke. Historien bliver jo gang på gang skrevet om. Ikke kun fordi nye detaljer vælter gamle billeder. Men frem for alt fordi historien selv skaber nye ståsteder, hvorfra alting tegner sig anderledes. Gårsdagens kategorier afslører deres begrænsede gyldighed – ældre kategorier gennemlever måske en renaissance. Tilsyneladende søm- og nagelfaste hovedmodsatninger viser sig pludselig at kunne tolkes som begrænsede modsætninger. Betydninger skifter valens, aflæst indenfor en ny forståelseshorisont. Aktuelle skred hyller historien i nyt lys, sender kraftfelter af mening bagud i sit ophav.

Dette forhold ville næppe kunne aftvinge større opmærksomhed, hvis historietolkning blot var en *geschæft*, der kun sjældent og nødtigt bevægede sig ud af arkivernes og studerekamrenes støvede halvmørke. Men historietolkning er ikke alene en beskæftigelse for liebhavere. Tværtimod er tolkningen af den historie, vi i bund og grund tilhører, et altid – bevidst eller ubevidst – tilstedeværende fundament for vore aktuelle handlinger. Historien er ikke noget dødt og fra nutiden fundamentalt adskilt; den virker i os og er alene om at give os orienteringspunkter for handling. Historietolkning er således væsentligst selvforståelse, begribelse af den tradition, som vi er et med, og som giver os og vore handlinger identitet.

Det bliver dermed den systematiske historieforsknings vigtigste opgave at rokke ved den altid givne selvforståelse, som vi lægger til grund for vore handlinger. Den skal forny det univers, hvori vi og vore omgivelser lades med betydning. Måden den gør det på, er – med Gadammers formulering – at sætte sine egne – og

Finn Arler

Skitser til Aftenlandets anatomi

Historieskrivning er ikke og kan ikke være objektiv. Den fordrer et udkast af historietolkeren. Et udkast, der igen er knyttet til konfliktfelter, historietolkeren bevidst eller ubevidst aflæser i sin samtid. Dette forhold er ikke mindst tydeligt, når den nyere historie skal beskrives. Omvendt har forståelsen af samtidens problemer sit ophav i tolkningen af den historie, de udspringer af og indgår i. I nærværende artikel forsøges vist, hvor intim sammenhængen er, idet tre skitser til vesterlandets nyere historie fremlægges. Skitser, der på samme tid aflæser og påvirker historiens konfliktlinier – med vidt forskellige politiske implikationer.

1.

”Man tror den mest kaldet til at fremstille et Moment af Fortiden, hvem dette slet ikke angår. Men kun den, der bygger med på Fremtiden, begriber hvad Fortiden var, og kun omdannet til Kunstværk kan Historien vedligeholde eller endog vække Instinkter” (Georg Brandes).

Ingen historisk periode er så grundigt belyst som de sidste 2-, 4- eller om man vil: 600 års europæiske historie – med samt dens dønninger i resten af verden. Selve ønsket om en grundig belysning er faktisk en ikke uvæsentlig del af denne historie. Stod objektivistiske opfattelser af historieskrivningens kunst til troende, kunne man således forvente, at den nyere histories store linier – på grundlag af det omfattende informationsmateriale – måtte være mulige at bestemme forholdsvis entydigt. At alene beskrivelser en detail stod tilbage.

Sådan er det bare ikke. Historien bliver jo gang på gang skrevet om. Ikke kun fordi nye detaljer vælter gamle billeder. Men frem for alt fordi historien selv skaber nye ståsteder, hvorfra alting tegner sig anderledes. Gårsdagens kategorier afslører deres begrænsede gyldighed – ældre kategorier gennemlever måske en renaissance. Tilsyneladende søm- og nagelfaste hovedmodsatninger viser sig pludselig at kunne tolkes som begrænsede modsætninger. Betydninger skifter valens, aflæst indenfor en ny forståelseshorisont. Aktuelle skred hyller historien i nyt lys, sender kraftfelter af mening bagud i sit ophav.

Dette forhold ville næppe kunne aftvinge større opmærksomhed, hvis historietolkning blot var en *geschæft*, der kun sjældent og nødtigt bevægede sig ud af arkivernes og studerekamrenes støvede halvmørke. Men historietolkning er ikke alene en beskæftigelse for liebhavere. Tværtimod er tolkningen af den historie, vi i bund og grund tilhører, et altid – bevidst eller ubevidst – tilstedeværende fundament for vore aktuelle handlinger. Historien er ikke noget dødt og fra nutiden fundamentalt adskilt; den virker i os og er alene om at give os orienteringspunkter for handling. Historietolkning er således væsentligst selvforståelse, begribelse af den tradition, som vi er et med, og som giver os og vore handlinger identitet.

Det bliver dermed den systematiske historieforsknings vigtigste opgave at rokke ved den altid givne selvforståelse, som vi lægger til grund for vore handlinger. Den skal forny det univers, hvori vi og vore omgivelser lades med betydning. Måden den gør det på, er – med Gadammers formulering – at sætte sine egne – og

dermed vore, traditionsfællesskabets – fordomme på spil overfor det historiske materiale. Den er dermed selv en historisk begivenhed, og som sådan bestemt ikke af de mindst betydelige.

At forstå er altid at forstå i helheder. Ligesom et maleris detaljer først får identitet i deres relation til billedet som helhed, således får historiens enkelte dele også først mening, når de tolkes som elementer i et større hele. Hvori helheden består, er imidlertid ikke noget objektivt, forud for tolkningen givet. Den er altid – med Brandes' ord – et kunstværk, hvis skelet og konturer undergår forandringer, mens fremtiden bygges. Hermed ikke sagt, at historieskrivning er uden andre holdepunkter end historietolkerens egen fantasi (som for den sags skyld heller ikke er uden fundament i historien). Kilderne har vetoret, som Reinhart Koselleck formulerer det.¹ Selv om helheden altid foresvæver historietolkeren i denne beskæftigelse med delelementerne, så vil mødet med disse til stadighed revidere billedet af helheden. I det mindste for den, der tillader det overleverede at trænge ind bag paraderne.

I de følgende overvejelser vil min filosofiske baggrund uvægerligt skinne igennem. Trangen til uopholdeligt at aflæse helheder bag helhederne, i detaljen at have øjet rettet mod de store sammenhænge, i enhver bøvs – eller som Norbert Elias: i dens bemærkelsesværdige fravær – at opdage en rationaliseringens dialektik, fornægter sig ikke. Det er de store røde tråde, der pirrer. Dem, som i den daglige handlen kun sjældent kræver opmærksomhed, men som trænger sig på i det ekstraordinære – i politikken, i videnskaben, i ombrydningssituationen. Overalt, hvor behovet for refleksion stikker sit hoved frem, og hvor legitimiteten synes at kræve særlig grundig pilotering. Jeg skal i det følgende koncentrere mig om aspekter med relationer til politikens område.

Konsekvensen af at følge de store helheder til dørs er naturligvis, at jeg taber de små helheders egensindighed af syne. Sådan er samfundsteoriens usikkerhedsrelation nu engang.

2.

"The trouble is that, if you met the General Will walking down the Strand, how would you recognize it?" (Harold Laski).

I den marxistiske tradition tolkes de sidste 2-400 års historie fundamentalt som *kapitalismens* historie. Nøglen til at forstå resp. forklare denne særlige epokes karakteristika er begribelsen af den kapitalistiske produktionsmådes egenart. Hermed ikke sagt, at alle forhold restløst kan føres tilbage til de mekanismer, som en kapitalistisk organisationsform sætter i værk. Med begrebet "overgribende subjekt" og den stadige insisteren på "kapitalens totaliseringstendenser" har Marx (og med ham den marxistiske tradition) imidlertid villet fortælle, at kapitalismen i det mindste tendentielt sætter sit brændemærke på alle relationer i en grad, så vi kun kan forstå os selv og vore omgivelser med reference til kapitalismens særlige dynamik. En dynamik, der som bekendt ikke i den tradition får høje karakterer.

Grundfiguren er hegelsk: Det kapitalistiske system er produkt af menneskers handlinger, men har etableret sig som en selvstændig andethed, en fremmed magt, der virker tilbage på producenterne i en form, de ikke kan genkende sig selv

i og aldrig har villet. Og også det perspektiv, der sætter fortiden i relief, er af hegelsk oprindelse: Producenterne må "hente andetheden hjem". Dog ikke som hos Hegel alene gennem en intellektuel præstation: Genkendelsen af andetheden som egen andethed og den af denne erfaring følgende sammensmeltning og forvandling af begge modsætningens poler. Men tillige som en materiel, politisk præstation: Afmonteringen af andetheden og etableringen af betingelser, hvorunder mellemmenneskelige forhold ikke længere er underkastet selvskabte "samfundsmæssige naturlove". Hvor samkvem og produktion umiddelbart kan fungere "brugsværdilogisk" og ikke formidlet af den selvstændiggjorte tvangsagtige "værdilogik", som kendetegner kapitalismen.

Omdrejningspunktet for etableringen af den naturlovslignende andethed identificeres i den marxistiske tradition som den private ejendomsret til produktionsmidlerne. Det er den, der driver kiler ind både mellem mennesker indbyrdes og mellem menneskene og arbejdets midler og frugter. Og det er i kilerens spor, at andetheden vokser sig livskraftig for til sidst at vende sig mod sine skabere med overmenneskelig kraft.

Andethedens celler eller byggesten er bytteværdierne. I arbejdsdelte samfund med en eller anden form for eksklusivt opdelt ejendomsret vil en del af udvekslingen af produkter tage form som bytte. Produkterne antager vareform, får bytteværdiegenskaber. Den interne, kommunikativt organiserede arbejdsdeling suppleres med en ekstern, systemisk organiseret arbejdsdeling, der med sine stadig strammere krav efterhånden viser sig at overtage kommandoen også i den interne arbejdsorganisering. I det mindste der, hvor eksistensen er gjort afhængig af byttet. En betingelse, der bliver virksom sideløbende med, at vareverdenen udvides med varen arbejdskraft. Med tilstedeværelsen af den løn- og dermed markedsafhængige arbejder ekspanderer markedet, og bytteværdiens djævelske lovmæssigheder slår igennem med fuld kraft.

Dermed er banen kridtet op til det fremmedgørelsesspil. Marx endevendte i omkring 40 år. Grundlaget identificeres overalt som den eksklusive privatejendomsret, og fremmedgørelsen viser sig i en række former såsom

- a. den allerede nævnte fremmedhed overfor de mellemmenneskelige relationers selvstændiggjorte, systemiske karakter,
- b. fremmedheden overfor eget arbejde, der i sin ikke-fremmedgjorte form hos Marx begribes ekspressivistisk, som selvudtryk og som grundlag for selverkendelse,
- c. fremmedhed overfor arbejdets frugter, der tilegnes og anvendes af bærerne af "kapitalens karaktermasker",
- d. fremmedheden overfor egen socialitet som følge af individets opsplitning i egeninteresseret bourgeois og almeninteresseret citoyen, samfundets opsplitning i samfund og stat osv. osv.

Det grundlæggende skema for kritikken fremstår tydeligt i følgende citat:

"Først når det virkelige individuelle menneske trækker den abstrakte statsborger tilbage i sig, og som individuelt menneske umiddelbart er blevet artsvæsen i sit individuelle liv, i sine individuelle forhold, først når mennesket har erkendt og organiseret sine "forces propres" (egne kræfter) som samfundsmæssige kræfter og

således ikke længere skiller den samfundsmæssige kraft fra sig i den politiske krafts form, først da er den menneskelige emancipation fuldbragt.”²

Således skrev Marx allerede i 1843 i polemikken mod Bruno Bauers behandling af jødespørgsmålet. Der er intet, der tyder på, at han i de følgende fire årtier røkker sig en tomme fra denne position. Skemaet går igen i kritikken af bytteværdiens metamorfoser: Også her retter kritikken sig mod de forhold, som bryder den umiddelbare socialitet. Såvel stat som bytteværdi (ikke mindst i dens fremtrædelse som kapital) er ydre, fremmed form. Tilsammen fordrejer og kvæster de brugsværdierne og de umiddelbare mellemmenneskelige relationers egenlogik.

Marx's vision var samfundet som ubrudt enhed helt i tråd med Saint-Simons forestillinger om samfundet som én stor kommunikativt organiseret fabrik, og i øvrigt med Hegels ”konkrete demokrati” i statsafsnittet af Retsfilosofien (dog uden monarken til at sætte prikken over i’et). Det individuelle skal umiddelbart kunne forene sig med det kollektive, produktionen skal umiddelbart kunne fungere brugsværdilogisk og i overensstemmelse med almenviljen, der igen umiddelbart skal kunne komme til udtryk på et konkret, hverdagsagtigt plan. Det fremmede, formidlende, systemiske, naturlovsagtige kræves ophævet til fordel for en bevidst kommunikativ organisering. Det er for mig at se kernen i den marxiske samfundskritik. Og det er fra den synsvinkel, Marx kunne identificere kapitalismen som en epoke med et begyndelses- og forventet slutpunkt.

Hvis laissez faire nogensinde har eksisteret, så var det i 1800-tallets England. Og netop 1800-tallets England var som bekendt Marx's erfaringsgrundlag. Han så England som mønstret for kapitalistisk udvikling og forventede, at resten af verden ville følge trop. Alene den socialistiske bevægelses fremvækst og/eller systemets egne indbyggede kriser kunne tænkes at stikke en kæp i hjulet på den engelske models erobring af resten af verden.

Som bekendt gik det ikke helt, som Marx havde forventet. Nok bredte kapitalismen sig, men langtfra i en form som den, Marx kendte. Den engelske model døde i realiteten med 1800-tallet. Spørgsmålet rejser sig dermed, om den marx'ske beskrivelse og kritik af sin samtid stadig kan danne grundlag for en aktuel samfundsbeskrivelse og -kritik. Eller om historien har skabt nye ståsteder, hvorfra Marx's teori viser sin begrænsede gyldighed. Om nyere erfaringer tvinger til en omfortolkning – i visse henseender også af 1800-tallets England.

Jeg vil i det følgende behandle spørgsmålet i to omgange. I første omgang skal jeg problematisere den marx'ske socialisme-forestilling. Problematikeringen har for mig at se den konsekvens, at også den marxistiske bestemmelse af samtiden som primært kapitalistisk bliver diskutabel. I anden omgang – dvs. i artiklens to sidste afsnit – skal jeg præsentere to andre bud på en samtidsforståelse.

Min hovedindvending mod Marx går på hans lemfældige omgang med på den ene side behovenes og samfundsidealernes mangfold, og på den anden side de moderne industrisamfunds kompleksitet. Kun ved groft sagt at se bort fra disse to forhold kunne Marx tage så let på de ikke mindst organisatoriske problemer ved at forene det partikulære med det almene – for at bruge Hegels terminologi – og de gigantiske koordinationsproblemer, som opstår med produktionens stigende differentiering.

Det er i dag muligt alene i Sovjetunionen at identificere omkring 12 mio.

forskellige produkter (som igen findes i forskellige størrelser, kvaliteter, farver etc.). På den baggrund bliver formlen om produktion under de associerede producenters direkte kontrol futil. En rent kommunikativ fastlæggelse af produktionen er ganske enkelt udelukket. Sovjetiske matematikere har beregnet, at en præcis og fuldt integreret plan blot for Ukraine ville kræve fuldtidsarbejde af den samlede verdens befolkning i 10 mio. år.³

Uden systemiske mekanismer falder det hele fra hinanden. Deltagerne i samfundsfabrikken må tage "karaktermaske" på og fungere i en form, som er "fremmed for deres individuelle liv". Det forbliver indtil videre et åbent spørgsmål, hvorvidt de systemiske mekanismers effektivitet afhænger af en gennemgribende smøring med profane incitamenter – eller om det, Weber kaldte kalds- eller fagetik, kan klare at være motivationens primus motor. Ikke mindst den virkeliggjorte socialismes erfaringer viser, at når aktiviteterne rækker ud over en meget lille lokal kreds' interesseområde, når deltagelsen i samfundsmaskineriet begynder at ligne tandhjulets, og – ikke mindst – når det samlede systems legitimitet ikke er indlysende, så mister enhver form for etiske incitamenter deres tyngde.

I vest har konsekvensen været, at legaliteten ("hvad er min ret, og hvad er min pligt?")⁴ for længst har erstattet moraliteten ("hvad burde jeg?"). I øst er moralen i stedet stivnet til repression med partiet som vogter ("hvad vil partirepræsentanten have?"). Resultatet er i en række henseender det samme: I begge tilfælde består kløften mellem det individuelle liv og livet i samfundsmaskinen, og i begge tilfælde tages beslutninger mindre ud fra et overordnet helhedssyn (helheden er uoverskuelig) end ud fra kriterier, som er defineret af systemet. Beslutningerne henter alene deres legitimitet i det samlede systems legitimitet.

Med mindre en "af-kompleksificering" af samfundet i form af små selvforsynende enheder tilstræbes – og det har hverken hos Marx eller i den marxistiske tradition stået højt på ønskesedlen – er tilstedeværelsen af systemisk organiserede områder for mig at se uomgængelige. Information, tilskyndelse, kriterier for valg mellem alternative ressourceanvendelser og kriterier for fordeling kan ganske enkelt ikke sikres alene ved en kommunikativ organisationsform. Dermed ændrer problemet sig fra at være et spørgsmål om kommunikativ *eller* systemisk organisering til at være en afvejning af, *hvor stort råderum* det systemiske skal have, og en vurdering af, *hvilke* systemiske mekanismer der skal anvendes i konkrete sammenhænge.

For så vidt behovet for systemiske mekanismer på den formelle rets grund har været erkendt i den socialistiske tradition, har valget af mekanismer næsten entydigt været til fordel for det hierarkiske, administrative system – på trods af idealer om lokal autonomi, direkte demokrati etc., dvs. idealer, som peger i retning af en form for markedsmechanisme. Det er der mange gode grunde til. Markedet er – med Sartres udtryk – knyttet til *serien* af gensidigt isolerede producenter og forbrugere fremfor til den kollektivt besluttende *gruppe*. Det vil derfor fremme løsninger, som i en række tilfælde er alt andet end ideelle. Dertil kommer, at markedet som bekendt er gearret til alene at imødegå aktuelle, købedygtige og vareegnede behov og oven i købet har en indbygget tendens til at differentiere købekraften. For en plankægger har markedet endelig den uvane at være uforudsigeligt.

Ikke desto mindre har markedet nogle egenskaber, som selv ikke den glattest fungerende administration kan måle sig med. Formuleret i systemiske termer består markedets styrke i evnen til at formidle information – mellem forbruger og producent og mellem producenterne indbyrdes. Formuleret i kommunikative termer skaber markedet mulighed for autonome valg. I en nødvendigvis hierarkisk opbygget planøkonomi vil "produktion efter behov" uundgåeligt betyde produktion efter de behov, hierarkiets topfolk tror, at folk har – eller måske snarere en sammenblanding af de behov, toppen mener, folk burde have, og kriterier, som alene er systembestemte og uden nogen reel sammenhæng med folks behov overhovedet. Den overordentligt differentierede vifte af ønsker, som reelt befinder sig i samfundet, har ikke en kinamands chance for at trænge hele vejen op gennem hierarkiet. Hverken Adam Smith, Hayek eller Milton Friedman kan overbevise mig om markedets berettigelse som makro-stabilisator – med hensyn til mikro-fleksibilitet synes det uovertruffent. Hvor grænsen går, er et konkret-politisk spørgsmål, som ikke kan besvares en gang for alle.

Samfundet er ikke én stor teknokratisk rationaliserbar fabrik; produktion efter behov er ikke en entydigt operationaliserbar standard. Det samme problem dukker op i forbindelse med samfundsidealernes mangfold – og ikke mindst i mangfoldet af procedurer til at tackle idealernes mangfold.

Livet igennem var Marx og med ham en stor del af den socialistiske tradition mildt sagt skeptiske overfor det "borgerlige", repræsentative demokrati. Den abstrakte citoyen er en rolle som alene – sådan lyder argumentet – er knyttet til fremmedgørelsens system; de borgerlige frihedsrettigheder og hele det formalretlige system afspejler alene varebyttets formbestemmelser. I et reelt demokrati behøves abstraktionerne ikke, fordi individets indflydelse virker i det konkrete netværk af funktioner, som element i et konkret, solidarisk fællesskab.⁵ Som særskilt rum er politikken knyttet til kapitalismen.

Igen kommer samfundets kompleksitet for mig at se bag på Marx. Hans antagelser om det konkrete demokrati er tydeligvis knyttet til forestillinger, der alene rummer en horisontal arbejdsdeling – eller i det mindste til urealistiske forestillinger om ikke-professionelle planlæggerfunktioner, som uproblematisk kan gøres til genstand for rotationsordninger. Og samtidig skinner igen den fra Saint-Simon arvede teknokratiske forståelse af samfundsstyringen igennem. Intet hos Marx tyder på, at han lagde vægt på interesse modsætninger og uensartede idealers tilstedeværelse hinsides kapitalismens undergang. Følgelig så han heller ingen grund til at fremhæve nødvendigheden af institutioner, der kan mediere mellem det almene og det partikulære. Mindst af alt da på den formelle rets grund.

Den manglende erkendelse af idealernes – og procedurernes – mangfold har for store dele af den marxistiske samfundskritik givet den et flertydigt forhold til demokratiet. "Ingen socialisme uden demokrati, intet demokrati uden socialisme" lyder ganske vist en vigtig formel i den socialistiske tradition. Problemet er imidlertid, at formlens sidste halvdel allerede er godt på vej til at afskrive den første. Hvis socialismen er betingelsen for demokrati, er spillereglerne for socialismen jo i realiteten skin-demokratiske. Så hvorfor overholde dem?

Allerede ærke-liberalisten Kant var før 1700-tallets udgang klar over skismaet. I sin analyse af sædernes metafysik gjorde han opmærksom på, at den private

ejendomsret var en ret udstedt af almenviljen, dvs. af fællesskabet, og dermed en betinget ret. Nu havde han ikke ret meget andet end sin egen konstruktion at have det i: fællesskabets vilje havde ganske enkelt ikke på hans tid nogen muligheder for at komme til udtryk. I de moderne demokratiske samfund er der anderledes grund under fødderne. Privatejendomsretten er en grundlovssikret ret, men kan som alle andre rettigheder ophæves, hvis befolkningsflertallet billiger det. Flertallet af "de associerede producenter" (og alle vi andre dødeliges) repræsentanter har imidlertid indtil videre godkendt en produktion organiseret omkring privatejendomsretten.

Men ikke ubetinget og ikke overalt! Lovgivning, offentlig planlægning, skatteopkrævning, arbejdsmarkedsaftaler etc. gør deres betragtelige indhug i rettighederne. Og ganske betydelige områder af samfundet er som bekendt holdt fri af markedet. Præcis hvor ender da kapitalismen og hvor begynder socialismen?

I bogen *Industrikulturens forfald* har Robert Heilbroner⁶ illustreret problemstillingen ved at beskrive to typiske reaktioner på øgede statslige reguleringer. Den konservative Smith ser overalt i sin hverdag planøkonomiens greb om det frie initiativ: Morgenmaden er forsynet med obligatoriske indholdsdeklarationer, taxaens, togets og flyets priser er lovregulerede, hans lejlighed er bygget med statsstøtte, han betaler lovbealet for hushjælpens socialsikring, hans skatteprocent er på 50 pct. osv. osv. Den radikale Smith derimod aflæser indgrebene som det, der på århusiansk hedder kapitalaffirmationer: som redningsplanker for en kriseram kapital eller som rene bluff-numre med det formål at afværge en opposition, som reelt ville kunne true systemet. "Har vi stadig kapitalisme?" spørger de begge. Med forskellige svar, forstås.

Det samme spørgsmål kan også rejses på en anden måde: Hvornår er der tale om privatejendomsret, og hvornår er der tale om brugsret på fællesskabets vegne? Hvor stort et fællesskab skal under hvilke betingelser have udstedt retten, før den bliver "socialistisk legitim"? Problemet bliver ikke mindst påtrængende efterhånden som en ny elite, der ikke har magt i kraft af ejendomsret, men i kraft af position og brugsret, vokser sig stadig stærkere i øst som i vest, i offentligt såvel som i privat regie. 'Managernes revolution' har James Burnham allerede i 30'erne kaldt fænomenet.

Hvad udviklingen viser, er for mig at se, a) at grænsen mellem herskere og beherskere – hvis den overhovedet kan trækkes – ikke går sammesteds som grænsen mellem lønarbejde og kapital, samt b) at privatejendomsretten viser sig blot at være én blandt en række mulige systemisk definerede rettigheder, en ret som er knyttet til én blandt en række andre procedurer til at formidle mellem almenhed og partikularitet.

Der er ingen tvivl om, at blandingen af marked og privatejendomsret er en i mange henseender kraftig cocktail. Den kapitalistiske organisering af markedet er en uhyre dynamisk kraft – og netop derfor også en kraft, som er svær at holde indenfor de grænser, man ønsker at sætte for dens ekspansion. Så længe staten og det administrative system hovedsageligt handler indirekte og reaktivt – som halehæng til markedet – kan anvendelsen af kapitalistiske mekanismer let tage sig ud som et ridt på en tigers ryg. Ikke desto mindre finder jeg det mere frugtbart at behandle distinktionen mellem kapitalisme og socialisme som en distinktion mel-

lem poler i et spektrum af mulige måder at organisere de moderne industrisamfund på – snarere end at betragte dem som to lande på landkortet med et ocean imellem. Organisere hvilke samfund på? Lad os se lidt nøjere på spørgsmålet...

3.

"Puritaneren ville være kaldsmenneske – vi er nødt til at være det. For idet askesen fra munkecellerne blev ført ud i erhvervslivet og begyndte at beherske den verdslige moral, var den medvirkende til at opbygge det vældige moderne økonomiske system, der er bundet til den mekanisk-maskinelle produktions tekniske og økonomiske forudsætninger – det system, der i dag med overvældende tvang bestemmer livsstilen hos den enkelte, som er født ind i dette drivværk – ikke blot dem, som direkte er aktive i den økonomiske indtjening – indtil det sidste ton fossilt brændstof er gennemglødet" (Max Weber).

For Marx var det fundamentale forhold, som gør det muligt at opdele historien i specifikke perioder, produktionsmåden. Det er den, som er bestemmende for hele samfundstotaliteten: Alle andre relationer er i afgørende grad afspejlinger af produktionsmåden. Når dette "historiesubstrat" forandrer sig med en naturlovs kraft, forandrer også forestillingerne sig på samme måde som et spejl, der i forvrænget form fremviser substratets nyeste gestalter.

Som bekendt udgøres produktionsmåden for Marx af to elementer: produktivkræfterne og ejendomsforholdene. Hvilket af de to elementer, han betragtede som afgørende for historisk forandring, er ikke overalt i hans værk lige klart. Hans beskrivelse af overgangen fra arbejdets kun formelle til dets reelle subsumption under kapitalen antyder, at han i den sidste fase af sit liv lod tyngden ligge i ejendomsforholdene – i det mindste, når det drejer sig om den nyeste historie.

Under alle omstændigheder er der problemer, hvad enten han lader produktivkræfterne eller ejendomsforholdene være afgørende. I det første tilfælde kan han alene identificere læreprocesser af kognitiv-instrumentel art – alt andet har epifænomenal status. I det andet tilfælde bliver det umuligt for ham at finde kriterier til at skelne mellem de moderne samfunds repressive og deres civilisatoriske tendenser – for at bruge hans egen terminologi. Når han alligevel – på trods af manglende kriterier – postulerer dobbeltheden, sker det alene under forudsætning af en "Geschichtsphilosophisch" konstruktion, der tilsiger, at historien har en indbygget fornuft, der skal gå grueligt meget igennem, før den – hinsides "forhistorien" – dukker frem i ren form.

Problemet er kort fortalt, at Marx opererer med et monolitisk totalitetsbegreb, og at han derved kommer til at sammenblende genese og gyldighed, kausale mekanismer og læreprocesser. Han undlader at tage gyldighedsfordringer alvorligt, og nøjes med at søge deres "jordiske kerne", deres udspring i ejendomsforholdene. Den selv samme argumentation bruger han i øvrigt på sig selv: Når forestillingerne ikke kan overleve substratets, ejendomsforholdenes forandring, hvad mening er der da i at gøre sig andet end – i forhold til det bestående – negerende antagelser om det hinsides? Utopi er pjat! Hvilken giftig ironi er der da ikke i, at den virkeliggjorte socialisme gennem hele sin historie ofte nærmest har gjort vold på sig selv for at finde en form, der svarer til de vage, selvmodsigende og som oftest ganske vildledende forestillinger om socialismen, som Marx allige-

vel ikke kunne lade være med at gøre sig. Ideers virkningshistoriske muligheder synes videre end Marx antog.

De to følgende skitser til aftenlandets anatomi pointerer i modsætning til den marxistiske tolkning gyldighedsfordringers vigtighed – uden dermed at reducere historien til en ideernes kavalkade. Tværtimod understreger begge, at de gyldighedsfordringer, som ligger til grund for samfundets organisationsform, enten igangsætter eller legitimerer bestemte mekanismer, som i høj grad fungerer "bag om ryggen" på de agerende – og dermed i sidste instans kan risikere at undergrave sin egen legitimationsbasis. I modsætning til Marx respekterer de to tolkninger imidlertid legitimationen som reelle argumenter, som foreløbige og kritiserbare positioner i en samfundsmæssig læreproces.

Den første af tolkningerne er på ingen måde ny, men har fået fornyet aktualitet de sidste 10-20 år. Det drejer sig om tolkningen af vesterlandets nyere historie som *industrialismens* epoke. Den fornyede energi, som de sidste par tiår er investeret i industrialisme-kategorien, hænger først og fremmest sammen med de grønne eller brogede bevægelers fremvækst fra 60ernes slutning. Skal man nemlig med ét ord karakterisere bevægelsernes politiske budskab, er det mest dækkende bebrejd for mig at se 'industrialisme-kritik'. Dermed peger bevægelserne på nogle konfliktlinier, som går på tværs af den kapitalisme/socialisme dikotomi, det politiske landskab ellers er opbygget efter.

Jeg skal ikke her forsøge at levere en systematisk gennemgang af de ofte stærkt divergerende opfattelser af industrialismens særtræk. I stedet skal jeg så langt mine evner rækker forsøge at give min egen komprimerede version af problemstillingen.

Jeg tror, den italienske økonom Orio Giarini rammer i plet, når han beskriver industrialismens kerne som det, han kalder "det cartesianske paradigme" efter den franske filosof Descartes.⁷ Paradigmet består af tre antagelser:

1. Komplekse helheder kan – tidsligt og rumligt – deles op i gensidigt isolerbare entiteter, der lader sig undersøge hver for sig uden tab af viden.
2. Helheden er lig summen af delene.
3. Helhedsoptimering sker ved hjælp af deloptimering.

Den industrielle strategi er således deloptimeringens strategi – eller med et andet udtryk: det tekniske fix's strategi. Kort fortalt går strategien ud på tidsligt og rumligt at afgrænse delmål for derved at kunne forfølge disse med stadigt mere raffinerede midler. Opstår der i den forbindelse nye, afledte problemer, afgrænses disse igen tidsligt og rumligt, og forfølges med nye tekniske fix. Nye problemer opstår osv. osv.⁸ Et samfunds succes måles følgelig – set gennem det industrielle paradigmes briller – med aktivitetsgraden. Fremskridt sættes lig omsætning, og dermed med den teknologiske udvikling, som er omsætningens betingelser. For så vidt alle problemer tænkes at kunne løses teknisk, får teknikken uundgåeligt en afgudslignende status; alt andet må indrette sig efter dens bud.

Jo mere den industrielle strategi er slået igennem, desto tydeligere er samtidig en egen indre dialektik kommet til syne. Jeg skal i den forbindelse især pege på tre forhold.

For det første fremtræder stadigt tydeligere et mønster, som Alvin Toffler har

kaldt "industrialismens kode" – et sæt af regler eller principper, som gennemsyrrer alle den industrialiserede verdens aktiviteter "like a repeated design".⁹ Koden rummer ifølge Toffler 6 principper: standardisering, specialisering, synkronisering, koncentring, maksimering og centralisering. Til disse kunne man føje syntetisering, udskiftningen af biotiske materialer til fordel for abiotiske og af naturligt forekommende kredsløb til fordel for kunstige.¹⁰ Den effektive deloptimering er med en egen indre nødvendighed mundet ud i disse 6 eller 7 principper, der nu griner os i møde overalt. Alle naturlige og kulturelle rytmiikker er skranker for opfyldelsen af delmål – hvor industrialismen vinder frem, må de vige. Industrialismen er i den forstand at ligne med Jaganaths vogn, der kværner alt på sin vej.

Det andet forhold, jeg vil pege på, er industrialismens tætte sammenknytning med monetariseringen og udviklingen af systemiske mekanismer, med den formelle økonomi. Specialisering, centralisering etc. er udelukket uden en vidtgående adskillelse af produktion og konsumtion. En effektiviseret deloptimering kræver specialiseret personel og et mere end lokalt marked. Dertil kommer, at råvarebestanden er ujævnt geografisk fordelt. Jo mere den industrielle strategi er slået igennem, jo større har den formelle økonomi følgelig fået vægt på den uformelle, lokale økonomis bekostning. Og jo mere er den lokale organisering derfor også blevet indrettet på den formelle økonomis vilkår. Tilpasningen til lønarbejdets karaktermaske og den hertil knyttede udhuling af lokalsamfundenes fundament legitimeres af – eller om man vil: købes med – de forøgede konsumtionsgoder, som det industrielle system producerer.

Det tredje forhold, som jeg vil fremhæve, er hele det system, som er opbygget til at imødegå deloptimeringens behov og til at afhjælpe de skader, den industrielle strategi forårsager. Et system, der bærer tydelige spor af sin afstamning. Jeg tænker her ikke blot på den omfattende infrastruktur, det retsstatslige system og den stadigt ekspanderende reaktive planlægningsvirksomhed, men også på det velfærdsstatslige system med dets typiske institutionaliseringsstrategi. Alt sammen er det præget af det industrielle udviklingsparadigme: med hensyn til opgaver, med hensyn til indre organisering, og med hensyn til det samfundsmæssige felt, det skal indgå i. Et eksempel som organiseringen af omsorgsfunktionen – for at bruge et udtryk, der klart afslører sin oprindelse i industrisamfundet – er her typisk. Opgaven er at tage sig af de voksende grupper, som ikke umiddelbart kan indgå i det effektive industrielle system. Den indre organisering er præget af industrisamfundets systemiske mekanismer: lønarbejder- resp. klientrollen. Og endelig indgår omsorgen i et felt, som er afgørende præget af den industrielle strategi: Der er ikke længere noget holdbart fællesskab, hvori omsorgen naturligt kan finde sin plads, og tiden synes at være blevet en sparsom ressource – al den tidsbesparende teknologi til trods.

Netop omkring disse tre forhold tager industrialisme-kritikken fat. Den kritiserer middelrationaliseringen i den industrielle kodes sprog for dens i det lange løb fundamentalt irrationelle konsekvenser. Opretholdelsen og udvidelsen af en produktion baseret på kodens 6 eller 7 principper har kun kunnet lade sig gøre, fordi et stadigt voksende energiforbrug har sørget for, at den entropi, som industrialismens brud med naturlige rytmer har forårsaget, er blevet transporteret andetsteds hen. I dag er selve energiforsyningen imidlertid blevet problematisk – både hvad

angår den ressourcemæssige side og hvad angår den miljømæssige. Samtidig med at omfanget af utilsigtede konsekvenser vokser, har den traditionelle problemløser altså nået sin grænse. Dertil kommer, at den industrielle strategis satsning på "economics of scale" er ved at vise sine indre grænser.¹¹ Dermed er hele det industrielle udviklingsparadigme og organiseringen omkring deloptimeringsstrategien godt på vej ud i en omfattende krise.

Også den formelle økonomis og velfærdsstatens rolletvang, der – med Webers ord – "med overvældende tvang bestemmer livsstilen hos den enkelte", er blevet skydeskive for industrialisme-kritikken. Problemet er, at det formelle system i modsætning til det uformelle, kommunikativt organiserede samkvem kræver en standardisering af roller såvel som af ydelser i det mellem menneskelige samkvem. Jo større råderum det formelle system tiltager sig, desto mere bliver hverdagslivet også indrettet på opfyldelse af de systembestemte roller (lønarbejde, klient, konsument, retsperson osv.), og jo mere bliver identiteten knyttet til disse roller. Med fatale konsekvenser for de områder, som dårligt lader sig afpasse. Midlerne begynder at bestemme målene, friheden skaber sit eget jernbur.

Lad mig med det samme understrege, at jeg intetsteds i de forskellige udgaver af industrialisme-kritikken er stødt på antagelser om en total afvikling af den formelle økonomi eller af mulighederne for i en række henseender at udnytte "economics of scale". Parallellen til Habermas' beskrivelse af moderniteten (som jeg skal vende tilbage til) er her klar: Kravet er en afvikling af det industrielle systems "kolonisering" af de kommunikative, hverdagsmæssige sammenhænge – ikke en afvikling af systemet overhovedet. Hvor og hvordan grænserne mellem "dualøkonomiens" områder skal sættes, er på ingen måde entydigt.¹²

Så vidt jeg kan se, tegner der sig to poler i det overordentligt brede spektrum af bestræbelser på at vise ud af den industrielle blindgyde. Den ene – Ivan Illich er her i visse henseender repræsentativ¹³ – kan betegnes som *anti-industriell*. Den eneste løsning på industrialismens problem er at begrænse den storindustrielle produktion mest muligt. Løsenet er her tilpasset, "konviviell" lavteknologi i en eller anden form for lokalsamfundsorganisering.

Den anden pol er klarere *post-industriell*¹⁴ (i visse henseender *super-industriell*) – Alvin Toffler er her en ganske vist temmelig atypisk repræsentant. Også denne pol lader det lokale fællesskab omkring den uformelle økonomi – "prosumentens" sfære med Tofflers udtryk – være samfundets kernefelt, men samtidig peges der på nogle udviklingstendenser i selve den industrielle produktions midte, som synes at bryde med den hidtidige udviklingsmodel.

For det første giver den nye teknologis evne til at rumme et stort antal informationer sandsynligvis øgede muligheder for at tilpasse den til naturlige og – måske også – kulturelle rytikker. Den står her i modsætning til de ældre teknologiers ringe informationsrigdom, og heraf følgende entydighed og krav om en tilpasset omverden. Dertil kommer, at de nye teknologier – igen i modsætning til de ældre – ofte ikke blot er meget arbejds- men også meget ressourceintensive. Dette forhold, kombineret med en voksende interesse for lokal ressource rigdom peger på en post-industriell teknologisk store muligheder.

For det andet er der en del, der tyder på, at kombinationen af produktbilliggørelse og arbejdskraftbesparelse i fremstillingssektoren på den ene side og service-

ydelsernes forholdsvis fordyrelse på den anden kan give den uformelle sektor et ekstra rygstød. Som Scott Burns¹⁵ (og i dansk sammenhæng Jens Bonke¹⁶) har påpeget, er husholdnings-”kapitalen” allerede i dag af samme omfang som erhvervskapitalen. En mere effektiv udnyttelse i forbindelse med nedsat arbejdstid i den formelle sektor ville kunne tippe vægtskålen betragteligt til den uformelle sektors side. Ikke mindst fordi velfærdsstaten dermed også kunne tænkes at blive aflastet for en ikke ubetydelig del af sine opgaver.

Selv om der er mange løse ender og betydelige forskelligheder i de efterhånden mange bud på en post-industriell fremtid, er det oplagt, at den hidtidige industrielle strategi på længere sigt er umulig at opretholde. Så meget desto vigtigere er det derfor også for industrialisme-kritikken at gøre opmærksom på, at der til stadighed træffes en række afgørelser, som har langt rækkende virkning, og som kan binde samfundsudviklingen i en meget lang årrække til det hidtidige udviklingsparadigme. By- og energiplanlægning og spørgsmålet om arbejdstidens længde er blot nogle enkelte eksempler herpå.

Der er mange paralleller mellem tolkningen af aftenlandets nyere historie som henholdsvis kapitalismens og industrialismens epoke. Og der er mange parallelle træk i de to typer kritik, selv om de tolker kritikens målskive forskelligt. Især to ligheder falder for mig at se i øjnene. For det første er der ikke kun en overfladisk lighed mellem ”det cartesianske paradigme” og Adam Smiths antagelser om den usynlige hånd, som gør summen af særinteresser lig almeninteressen. Deloptimering har altid været kapitalismens force. For det andet er kritikken af de systemiske mekanismer, som tvinger ”karaktermasker” ned over alle, der indgår i det systemiske ”drivværk”, ganske parallelle i de to traditioner, ligesom begge fremhæver en kommunikativ organisering som alternativ.

Samtidig er der imidlertid en række væsentlige punkter, hvor de to beskrivelses- og kritiktyper deler sig. For det første begrænser industrialisme-kritikken sig ikke til kapitalistisk organiserede samfund. Tværtimod peger den på den påfaldende ensartethed, forestillingerne om udvikling er, hvad enten de kommer til udtryk i privat eller offentligt, i vestligt eller østligt regie. Parallellerne mellem f.eks. Herlev sygehus, trafiksystemet i Los Angeles, atomkraftværket i Harrisburg og landbruget i Ukraine er oplagte. Deloptimeringens strategi i den industrielle kode er ikke kun begrænset til området indenfor kapitalens regiment. Og problemer med det, der i økonomisk jargon hedder ”eksternaliteter”, opstår ikke kun, hvor ejerskabet er eksklusivt opdelt, men generelt hvor beslutningstagende enheder er adskilt.¹⁷ Forsøgene på at udvide marxismens forklaringsrum ved at udstrække kapitalisme-kategorien til også at omfatte f.eks. de østeuropæiske samfund er i realiteten det samme som at benægte Marx’s tese om, at ejendomsforholdene er endeligt afgørende.

For det andet hører pointeringen af den uformelle økonomi hinsides den industrielle produktion og afvisningen af utopien om samfundet som én stor fabrik alene industrialisme-kritikken til. Denne forskel har ganske vidtrækkende konsekvenser – ikke mindst i forbindelse med antagelserne om forandringens form og subjekt. Hvor Marx så forandringens agenter i den forholdsvis homogene og disciplinerede arbejderklasse, og så forandringens form som klassekamp først og fremmest omkring de industrielle arbejdspladser, er industrialismekritikkens sub-

jekt en langt mere heterogen gruppe af bl.a. "post-materialister, marginaliserede og traditionalister".¹⁸ ligesom konflikternes former og felter er langt mere brogede end den industrialisme-interne kamp: fra den politiske påvirkning over modstand mod konkrete projekter til lokale eksperimenter med post-industriell teknik og uformel økonomi eller "moraløkonomi" – og måske ikke mindst, som Mats Friberg understreger i den ovenfor nævnte artikel: interne rolle- og motivationskonflikter.

Savel den Marx'ske som den industrialisme-kritiske skitse af aftenlandets anatomi lider imidlertid for mig at se af en fælles skavank: Begge opererer de med et temmelig udifferentieret billede af vesterladets rationale. Begge hæfter de sig alene ved den kognitiv- instrumentelle rationalisering – omend med forskellige konklusioner. Jeg skal i det afsluttende afsnit skitsere en tredje måde at tolke den nyere historie på, koncentreret omkring begrebet 'modernitet'.

4.

"En afrikansk landsbyboer, der er jaget ud i den forvirrede verden i f.eks. Lagos eller Nairobi har næppe hørt om moderne europæisk filosofi. Og dog vil hans erfaringer sætte ham i stand til at bevidne, hvad det vil sige at være "dømt til frihed". Filosofer kan være uenige om, hvorvidt Sartre's formulering er en dækkende beskrivelse af den menneskelige tilværelse; sociologen ville konstatere, at det beundringsværdigt præcist opsummerer det moderne menneskes betingelser; og hun kunne tilføje, at det alene er under moderne betingelser, at en sådan filosofisk dom kan opnå bred accept" (Peter Berger).

Jeg lod et citat fra Max Webers studie af den protestantiske etik og kapitalismens ånd stå som indledning til industrialisme-afsnittet, men kunne med lige så god ret have ladet det indlede det følgende afsnit. Netop Weber er nemlig mere end nogen anden inspirator til den eller de traditioner, der har identificeret aftenlandets nyere anatomi med begrebet 'modernitet'. Og grundtemaet har da også været det Weberske spørgsmål om den særlige vesterlandske form for rationalisering – og dermed ikke mindst spørgsmålet om rationaliseringens særegne dialektik: Om friheds- og meningstab er et uomgængeligt vilkår i rationaliseringens kølvand.

Jeg skal ikke her forsøge at komme hele vejen rundt omkring problemstillingen, og jeg skal heller ikke forsøge at give et overblik over de talrige positioner, som konfrontationen med det Weberske værk har affødt. I stedet skal jeg kort forsøge at præcisere nogle punkter, som begge de tidligere skitserede tolkninger for mig at se er godt på vej til at ignorere.

Den grundlæggende forskel mellem på den ene side den marx'ske kapitalismetolkning og i hvert fald dele af industrialisme-kritikken, og på den anden side modernitetstolkningen er spørgsmålet om kontinuiteten mellem vesterlandets nyere historie og kritikens ledebilleder. Hvor Marx og dele af industrialismekritikken opererer med et monolitisk totalitetsbegreb, og er parate til at se alle den kapitalistiske resp. industrielle epokes frembringelser som blotte afspejlinger af henholdsvis bytteabstraktionerne og industrialismens eller "storsamfundets" kode, knytter modernitetstolkningen an til modernitetens rationale, og aflæser vesterlandets nyere historiere som en læreproces, hvor skidt og kanel nok er blandet, men ikke mere end at det kan skilles. Den kritik, som industrialisme- og kapitalis-

mekritikken fremfører, forstås således som *interne* bidrag til modernitetens læreproces, snarere end som *eksterne* kritikker.

"Modernitetens projekt" er frem for alt knyttet til 1700-tallets oplysningsfilosofi, om end en række temaer kan spores længere tilbage. Afsættet er kritikken af de traditionalistiske verdensbilleder og ancien regimes partikularistiske normsystemer, og fordringen er udviklingen af "åbne samfund" baseret på universalistiske principper, på ret i stedet for magt. Grundkategorien er autonomi.

Hvor Marx alene så oplysningens idealer som afspejlinger af borgerskabets interesser – og nægtede at tage dem alvorligt som universalistiske gyldighedsfordringer, anerkender modernitetsteorien den som gyldighedsfordringer og bedømmer historien her ud fra. Den aflæser fornuftens spor i historien og kritiserer begrænsede eller til partikularitet stivnede positioner indenfor modernitetens udvikling. Vel at mærke uden at ville aflede én bestemt livsform af modernitetens abstrakte idealer: Tværtimod ligger det i idealerne selv, at ethvert indhold er afhængig af en konkret diskussion blandt de berørte.

Modernitetsteoriens egen tilknytning til modernitetens projekt kommer bl.a. til udtryk i Max Webers centralbegreb 'rationalisering'. Selv om Weber i overensstemmelse med sin værdirelativistiske selvforståelse til stadighed understreger begrebets kun deskriptive karakter, er det tydeligt, at han samtidig tillægger begrebet en normativ dimension. Ikke mindst hans "Entzauberungs"-tese – tesen om den moderne verdens "desillusionering" – og den dertil knyttede anerkendelse af den moderne videnskabs overlegenhed overfor de traditionalistiske verdensbilleder, peger på hans teoris normative karakter. Helt parallelt i øvrigt med Karl Poppers på samme tid deskriptive og normative insisteren på "det åbne samfund".

Hvori består da modernitetens rationale? Lad mig pege på tre dimensioner. Den første dimension er allerede antydet. Det drejer sig om afvisningen af fundamentalistiske standarder eller meningskilder. I det moderne univers findes der ikke længere nogle principielle grænser for den mellem menneskelige diskussion. Ingen standarder eller betydninger kan længere se sig afskærmet fra tvivl og diskussion – end ikke modernitetens egne idealer, hvad såvel den Nietzsche-inspirerede tese om det post-modernes frembrud¹⁹ som forskellige religiøst inspirerede modernitetskritikker fra Bell og Berger til Løgstrup viser. At standarder kan betvivles betyder imidlertid ikke, at de ikke kan anvendes eller (mere kontroversielt:) begrundes, men derimod a) at en henvisning til deres faktiske, traditionsbestemte anvendelse i sig selv ikke længere er en tilstrækkelig begrundelse, samt b) at problemer omkring standarders gyldighed alene kan løses indenfor den mellem menneskelige diskurs' sfære.

Den anden dimension svarer til det, Weber kaldte "Zweckrationalität": udviklingen af effektive midler til at efterkomme på forhånd definerede mål. Selv om det – som industrialismekritikken gør det – er nødvendigt at påpege problemerne ved den nuværende industrielle praksis, er det klart, at de muligheder, der er udviklet med den moderne videnskab og teknik, er usammenligneligt større end alle tidligere epokers. Et særligt kendetegn ved de moderne samfund er i den forbindelse udviklingen af, hvad Talcott Parsons har kaldt "rationaliserede subsystemer" (økonomi og administration). Det særegne er, at disse subsystemer har selvstændiggjort sig i forhold til samfundets kommunikativt organiserede rum, og

fungerer "systemisk" med henholdsvis penge og magt som medier. Dvs. legitimiteten er knyttet til systemet som sådant, ikke til de enkelte handlinger; den enkelte handlingens legitimation er alene de formelle regulativer, handlingen er underkastet. De system-interne handlinger er kommunikative "under forbehold", som Habermas formulerer det.

Den tredje dimension, jeg vil fremhæve, er de moderne samfunds rationalisering i den praktiske-normative dimension. Jeg tænker her på udviklingen af det moderne demokrati og af en formal ret baseret på universalistiske principper. Begge er de for mig at se ubetingede fremskridt, hvis betydning alt for let tabes på jorden, når socialismens, post-industrialismens eller lokalsamfundets enhedsskabende evner overspilles. Hvor vigtig adskillelsen af moralitet og legalitet er, viser ikke mindst erfaringerne med den virkeliggjorte socialismes gennempolitiserede og -moraliserede opbygning.

Det er nu Webers tese, at de moderne samfunds rationalisering i de tre nævnte dimensioner samtidig rummer en særegen irrationalitet, idet rationaliseringen på den ene side binder individerne til det rationelle systems jernbur og på den anden side undergraver enhver meningsfuldhed – med rådløshed, tomhedsfølelse og en rent konsumistisk motivationsstruktur til følge. Betingelserne for valg tager magten fra dem, der skal vælge. Midlerne bliver til mål i sig selv eller tvinger målene ind i de snævre baner, som rationaliseringen fordrer. "Fagmennesker uden ånd, nydelsesmennesker uden hjerte: Dette intet indbilder sig at være steget op til et aldrig før nået stadie i menneskehedens udvikling", lyder den Weberske dom.²⁰

Peter Berger har i artiklen "Towards a Critique of Modernity"²¹ fremstillet rationaliseringens dialektik i form af 5 dilemmaer: abstraktionens, fremtidsrettethedens, individualiseringens, frigørelsens og sækulariseringens. Pointen er den samme som hos Weber: På den ene side frigør individerne sig fra de faste normsystemers konkrete fællesskab – på den anden side er de dermed godt på vej til at underkaste sig formaliseringens og rådløshedens abstrakte fællesskab.

Der er for mig at se ingen tvivl om, at Webers og Bergers beskrivelse af det moderne livs vilkår på mange måder er rammende. Under alle omstændigheder peger de på nogle ekstreme konsekvenser, som modernitetens gennemslag kan forårsage. Spørgsmålet er imidlertid, om det er nødvendige følger af de moderne idealers gennemslag, eller om der kun er tale om permanent tilstedeværende trusler i den moderne verden.

I en anden artikel i den samme bog²² peger Peter Berger selv på en mulig vej ud af dilemmaerne – eller rettere: en måde at afværge dilemmaernes fatale konsekvenser. Nemlig udviklingen af det, han kalder "medierende strukturer", dvs. strukturer som formidler mellem individet og "storsamfundets" fjernhed, mellem det private atomiserede og "afinstitutionaliserede" liv og de formale strukturer, som individet ikke længere kan knytte kommunikativt an til, men alene fungere strategisk overfor. Det drejer sig om alle mulige slags fællesskaber: naboskab, arbejdsplads-fællesskab, familie, frivillige organisationer, subkulturer etc. Som Berger gør opmærksom på, er der tale om rum, som har ført en skyggetilværelse i samtlige klassiske politiske ideologier: Liberalismen koncentrerer sig om individet og forbliver blind for fællesskabets vigtighed, socialismen fremhæver fællesskabet, men forbliver blind for det moderne komplekse samfunds fremmedhed og vanske-

lighederne ved at knytte an til det, og endelig forbliver den klassiske konservatisme knyttet til de før-moderne, lukkede og i realiteten repressive fællesskaber.

Jürgen Habermas har kaldt Peter Berger neo-konservativ – i øvrigt helt i overensstemmelse med Bergers selvforståelse. Det kan derfor umiddelbart forekomme paradoksalt, at Habermas' eget bud på en farbar sti mellem traditionalismens Skylla og atomismens Charybdis på mange måder minder om Bergers. På linie med Berger understreger han det kommunikativt organiserede fællesskabs – offentlighedernes – vigtighed, ligesom også han – modsat Marx – pointerer de rationaliserede subsystemer som områder, det er umuligt at knytte an til, og som områder, der ikke kan gøres kommunikativt organiserede på samme måde som de informelle områder.

På et punkt skilles de to imidlertid: Nemlig på spørgsmålet om, hvad der truer de kommunikative rum. Mens Berger ser truslen fra den rationalistiske tradition i oplysningsfilosofiens kølvand, knytter Habermas an til Marx og ser truslen fra moderniseringens kapitalistiske form. Jeg holder med Habermas overfor Berger, men samtidig med Berger overfor Habermas – hvilket kræver en forklaring.

Oplysningsfilosofiens pointe var, at en universalistisk etik er både mulig og fornuftig, og at det følgelig er nødvendigt at sætte fornuften over traditionen, eller moraliteten over sædeligheden for at bruge den klassiske tyske filosofis kategorier. Hvad den derimod ikke hævdede – eller i det mindste ikke burde have hævdet (i givet fald trænger oplysningen oplysning) – er, at fornuften eller moraliteten i sig selv er i stand til at udvikle en sædelighed, en livsform. En bestemt livsform er altid forud for den moralske dom givet og kan ikke in toto bedømmes af den med nødvendighed abstrakte moralitet – en hel livsform kan ikke vælges eller konstrueres på samme måde som en enkelt norm.²³ Oplysningsfilosofiens rationalitet er og bliver procedural. Der er altså ikke nogen nødvendig forbindelse mellem modernitetens fordringer og fællesskabets ofte usikre status. Moderniteten tillader avantgardismens norm om permanent revolution – men den fordrer den ikke.

Jürgen Habermas peger i stedet på to faktorer – som han begge knytter til den særlige kapitalistiske form for modernisering – der truer det kommunikativt organiserede rum. For det første peger han på hverdagslivets forarmelse som følge af kulturens opsplitning og elitisering i særskilte sfærer – videnskabens, retssystemets og kunstens. Og for det andet peger han på de rationaliserede subsystemers ”kolonisering” af det i forvejen fragmenterede hverdagsliv som følge af den kapitalistiske dynamik. På den ene side følger det specifikt kapitalistiske moderniseringsform altså et mønster, der tvinger de kommunikativt strukturerede områder ind under subsystemernes præmisser: Fremmer strategisk fremfor forståelsesorienteret adfærd, idet området, hvor handlinger er bestemt af rollerne som lønarbejder, klient, konsument osv., udvides ind over felter, der ikke uden ”patologiske” bivirkninger kan fungere med den belastning (Habermas peger her på den kulturelle reproduktion, den sociale integration og socialisationen). Og på den anden side lammes modstandspotentialet mod systemernes indtog af, at den rationaliserede kultur er forsvundet fra hverdagslivets område og har indkapslet sig i elitekulturerne.

Jeg er overbevist om, at Habermas har fat i nogle centrale pointer – der i øvrigt

på mange punkter minder om industrialismekritikkens. Når jeg alligevel finder hans teser problematiske, skyldes det tre forhold. For det første finder jeg det ikke godtgjort, at subsystemernes indtog i det kommunikativt strukturerede rum *alene* skyldes den kapitalistiske dynamik. De eksempler, han giver – f.eks. retsliggørelses-tendenserne – kunne akkurat lige så godt udspringe af det administrative subsystems ekspansion. Så vidt jeg kan se, er Habermas selv lidt inde på det samme i sin behandling af Aratos sovjetkritik.²⁴ Webers dilemma mellem rationaliseringens frihed og frihedstab er ikke opløst med kapitalismens ophør, hvad han som bekendt gentagne gange selv understregede.

For det andet mener jeg, at Habermas underspiller det forhold, Berger griber fat i gang på gang – at overgangen fra skæbne til valg, og ikke mindst bevidstheden om denne overgang gør valgene skrøbelige.²⁵ Selv om valgene som regel med tiden bliver til vane – "anden natur" med Hegels ord – så ligger der en fundamental usikkerhed i det moderne liv, som nok styrkes af markedsøkonomiens store vægt i den vestlige verden, men som ikke kan reduceres hertil. Og dermed er spørgsmålet om social integration i de moderne samfund – kapitalisme eller ej – prekært. Også selv om der ikke kræves en så bastant enhed, som traditionalismen fordrer.

For det tredje er det et åbent spørgsmål, om ikke en genforening af elitekulturerne med hverdagslivet – i den udstrækning en sådan genforening overhovedet kan komme i stand – i lige så høj grad ville styrke som svække hverdagslivets fragmentering og usikkerhed. Som Daniel Bell har påpeget,²⁶ er det netop udbredelsen af den kulturelle avantgardes normsæt, som har præget de sidste årtiers livsformer – med konsekvenser, der går i stik modsat retning af dem, Habermas synes at forvente. Under alle omstændigheder er billedet ikke éntydigt.

Det er blevet hævdet, at oplysningsfilosofien og moderniteten er eksponent for store umyndiggørende projekter. Intet synes med ovenstående in mente mere forkert. Det "Geschichtsphilosophische" projekt – forestillingen om at fornuften og historien vil ramle sammen i én fornuftig sædelighed – er snarere det førmodernes sidste krampetrækninger overfor den moderne pluralisme og heraf følgende usikkerhed. Totalitær "fornuft" er jo ganske enkelt ufornuftig, hvad i øvrigt kun fornuften kan fortælle os.²⁷ "Hav mod til at bruge din egen forstand!" lyder oplysningens valgsprog²⁸ – med tilføjelsen: og lad andre bruge deres! Den samme opfordring vil jeg lade denne rapsodiske beskrivelse af nogle skitser til aftenlandets anatomi munde ud i: bedøm selv, hvor slaget skal stå, når fremtiden skal bygges – men pas godt på de demokratiske procedurer og de legale kontingensspillerum. Andre kan tænkes at ville leve anderledes og i fællesanliggender at have lige så meget (eller mere) ret – eller magt! – end/som dig selv.

Noter

1. "Standortbinding und Zeitlichkeit", i *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main, 1979, p. 206.
2. *Marx-Engels-Werke*, bd. 1, Berlin, 1974, p. 370, min oversættelse.
3. Refereret i Alec Nove: *The Economics of Feasible Socialism*, London, 1984. Nove bemærker selv udglattende: "Of course, the plan for next year will be ready a few million years before that ...", (p. 33).

4. Hertil: Andrew Arato: "Critical Sociology and Authoritarian State Socialism", i John B. Thompson & David Held: *Habermas: Critical Debates*, London, 1982.
5. Hertil bl.a. Karl Marx: *Grundrisse*, Berlin, 1974, p. 151ff. og 901ff. samt Andreas Wildt: "Hegels Kritik des Jacobinismus", i Oskar Negt (ed.): *Aktualität und Folgen der Philosophie Hegels*, Frankfurt am Main, 1970.
6. Robert Heilbroner, *Industrikulturens forfald*, København, 1977, p. 12ff.
7. Orio Giarini, *A Dialogue on Wealth and Welfare*, Oxford/N.Y., 1980. Samme pointe findes hos bl.a. J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, Harmondsworth, 1974, kap. 2 og Barry Commoner, *The Closing Circle*, N.Y., 1972, kap. 10.
8. I Richard Wilkinson, *Poverty and Progress*, London, 1973, kap. 9, beskrives en række af sådanne problem-"kæder".
9. Alvin Toffler, *The Third Wave*, London, 1981, p. 59.
10. Jf. David Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge, 1972, p. 41, samt den allerede nævnte bog af Barry Commoner.
11. For en uddybning heraf – se Jørn Loftagers artikel i dette nummer.
12. En oversigt over forskellige "dualøkonomiske teorier" findes i Joseph Huber, "Anders arbeiten – anders wirtschaften" i bogen af samme navn (Frankfurt am Main, 1979).
13. Således bl.a. i hans *Tools for Conviviality*, N.Y., 1973.
14. Jeg skal ikke her behandle den Bell'ske post-industrialisme-teori, der tages op i Jørn Loftagers artikel i dette nummer.
15. Scott Burns, *The Household Economy*, Boston, 1975.
16. Jens Bonke, *Aldrig mere arbejde*, København, 1983.
17. Jf. hertil den tidligere nævnte bog af Alec Nove, bl.a. p. 69f., samt Kristian Gerner & Lars Lundgren, *Planhushållning och miljöproblem*, Stockholm, 1978.
18. Jf. Mats Friberg, "De nya rörelserna och de gamla", i Mats Friberg & Johan Galtung, *Rörelserna*, Stockholm, 1984. Jf. også André Gorz' beskrivelse af forandringens agenter som "ikke-klassen af ikke-arbejdere" (André Gorz, *Farvel til proletariatet*, København, 1981).
19. At den "post-moderne" kritik snarere er modernitets-intern end ekstern, argumenterer også Albrecht Wellmer for i *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne*, Frankfurt am Main, 1985.
20. Max Weber, *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*, Oslo, 1972, p. 113; hertil også Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*, N.Y., 1976, hvis første del bærer titlen "The Double Bind of Modernity".
21. I Peter Berger, *Facing up to Modernity*, Hammondswoth, 1979.
22. "In Praise of Particularity" i Berger (1979).
23. Hertil bl.a. Jürgen Habermas: "Über Moralität und Sittlichkeit – Was macht eine Lebensform 'rational'?" i Herbert Schnädelbach (ed.), *Rationalität*, Frankfurt am Main, 1984, samt Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, 1981, bd. 2, p. 165ff.
24. "A Reply to my Critics", i Held/Thompson (1982), p. 282f., samt Habermas (1981) bd. 2, p. 567.
25. Peter Berger, *The Heretical Imperative*, N.Y., 1979.
26. Daniel Bell (1976).
27. Hvor oplysningen bliver totalitær, må den oplyses. I stedet for en afskrivning af fornuf-ten, må denne overskride sig selv, hvis den er på vej ud over sit gyldighedsområde. Jfr. hertil Albrecht Wellmer (1985).
28. Immanuel Kant, "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?" (1783), i I. Kant, *Was ist Aufklärung?* (red. Jürgen Zehbe), Göttingen, 1975.